

УДК 340.12 (045)

РОЛЬ НОРМИ ПРАВА ЯК МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ
ROLE OF THE STANDARDS OF RIGHT AS A BEHAVIOR PATTERN

Полонка І.А.,
*старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»*

У статті розглядається актуальне питання ролі норми права як моделі поведінки. Досліджуються рівні поведінки, що моделюються нормою права, визначаються елементи генезису вчинку, що знаходять у ній своє відображення і закріплення, робляться авторські узагальнення.

Ключові слова: норма права, модель, правова поведінка, рівні поведінки.

В статье рассматривается актуальный вопрос роли нормы права как модели поведения. Исследуются уровни поведения, моделируемые нормой права, определяются элементы генезиса поступка, которые находят в ней свое отражение и закрепление, делаются авторские обобщения.

Ключевые слова: норма права, модель, правовое поведение, уровни поведения.

This paper deals with a topical issue of the role of the standards of right as a behavior pattern. The levels of behavior that are modeled by the standard of right have been investigated. The elements of the genesis of the action which find their reflection and consolidation in those standards of right have been defined. Author's generalization has been made.

Key words: standard of right, model, law behavior, level of behavior.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження впливу норми права на поведінку людей пов'язана з недостатністю теоретичних розробок в галузі саме правової поведінки та активною законотворчою діяльністю Верховної Ради України. Теоретичне дослідження моделі поведінки має колосальну вагу для юриспруденції, оскільки саме в цьому явищі знаходять свій кінцевий процес дії права – втілення правових приписів у життя. Проте на сьогоднішній день лише частина громадян розуміє необхідність виконання всіх приписів, встановлених в державі. І це відбувається в період, коли ми формуємо демократичну державу з розвиненим громадянським суспільством, де визначаються ціннісні орієнтири суспільства, формуються ідеали та прагнення до самодетермінації, відбувається активний процес становлення соціальної зрілості суспільства та громадян. Тому стає очевидною об'єктивна необхідність цілеспрямованої діяльності всіх соціальних інститутів в галузі як норми права, так і правової поведінки, які у сукупності виражають модель поведінки всіх без винятку громадян.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми норми права як моделі поведінки велику увагу приділяли радянські та російські вчені (Н.Г. Александров, С.С. Алексєєв, Ю.В. Кудрявцев, А.С. Піголкін, В.В. Лазарев, В.В. Оксамитний, М.П. Орзіх, В.С. Нерсесянц). В працях українських науковців ми знаходимо деякі спроби дослідження теорії правової поведінки. Серед них: М.І. Козюбра, В.А. Котюк, Ю.О. Козенко, П.М. Рабінович, А.Р. Мащок, С.А. Тихонова, М.П. Щербань та ін. Проте вчені поверхнево розглядають це питання, не враховуючи при цьому роль норми права, яка і формує модель правової поведінки.

Метою цієї статті є розкриття визначального значення норми права як моделі поведінки, з'ясування рівнів поведінки, що моделюються нею, визначення елементів генезису вчинку, що знаходять у нормі права своє відображення і закріплення.

Науковці не одного покоління надають вирішальну роль в правовій надбудові нормам права. І не дарма, тому що саме вони є тими моделями поведінки, які створюються законодавцем з метою оптимального регулювання поведінки людей.

У філософській і правовій літературі під нормою розуміється не тільки якесь загальне правило, а й реально існуючий тип загальнообов'язкового процесу, тобто те, що вже склалося і давно побутує в дійсності. Що стосується людської поведінки, то можна сказати, що в якості соціальної норми виступає така поведінка, яка відображає типові соціальні зв'язки і відносини, характерні для більшості представників певного класу або соціальної групи, що схвалюється ними і зустрічається найчастіше.

Норма – це явище відображення природної або суспільної закономірності. Нормальним є таке функціонування системи, яке відповідає її природі і основним властивостям, є оптимальним або допустимим для даного процесу, явища, інституту. Норма – це міра корисного, а тому типового функціонування.

З цих загальних міркувань звертає на себе увагу та обставина, що норма виступає як характеристика

не тільки того, що повинно бути, а й того, що вже є, тобто не тільки «належного», а й «сущого».

У тих історичних умовах, в яких розвивається сучасне демократичне суспільство, суспільні та правові відносини між людьми послідовно змінюються в напрямленні зміцнення єдності всіх верств населення. Право, моральність, правила життя розвиненого суспільства закріплюють значною мірою те, що вже є нормою поведінки більшості членів суспільства або має ясно позначену тенденцію в цьому напрямку. Норма як модель поведінки, як обов'язкове правило і норма як типова поведінка характерна для більшості громадян, посадових осіб, установ та організацій.

Відзначаючи залежність соціальної норми від сформованих норм поведінки, не можна забувати, що є й інша сторона взаємозв'язку, особливо ясно виражена в сфері права, а саме: на основі аналізу суспільних потреб спочатку створюється нормативний припис (наприклад, правовий акт), а потім воно реалізується у фактичній поведінці громадян, посадових осіб, колективів. У деяких випадках суспільна практика не може існувати, поки немає відповідного юридичного акту. Так, наприклад, йде справа про сфери дії конституційного, фінансового, кримінального законодавства. Треба визнати, що якби правові норми щоразу створювалися тільки на базі вже сформованих форм поведінки, їх творча роль була б обмежена. Сучасний закон покликаний не тільки закріплювати і охороняти вже сформовані суспільні відносини, а й сприяти зародженню тих відносин, до яких законодавець свідомо прагне, розуміється, на основі об'єктивно існуючої для цього необхідності.

З наведеного вище випливає твердження, що у сучасному житті норма права розглядається як певний ідеал, привнесений в життя суспільства державою.

У наукових дослідженнях модель грає роль уявного приладу, на якому вчений може перевіряти свої гіпотези. Проте модель – це не тільки науковий, але й практичний інструмент. Спираючись на дослідження в сфері права, така модель здавна відіграє важливу практичну роль. Основна «клітинка» права – норма права – являє собою не що інше, як модель поведінки людей, що врегульована правом. У правових системах моделюються різні види суспільних відносин, схвалені або засуджені державою, тож в окремій нормі «існує модель поведінки, яку держава визнає оптимальною в певних умовах».

Що стосується поняття правової поведінки, то варто зразу вказати на те, що це складне соціальне і психологічне явище, в якому сплітаються фактичне і юридичне, вольове і емоційне, внутрішнє і зовнішнє. Для того, щоб детально розглянути всі сторони правової поведінки, необхідно, насамперед, хоча б у найзагальніших рисах, зупинитися на характеристичній людської поведінки в цілому. Але ми зустрічаємося з досить серйозними перешкодами. Справа в тому, що в суспільній науці, в тому числі в психології, поки що не склалося єдиної думки з приводу низки пов'язаних з цим поняттям проблем. Відомий соціальний психолог Т. Шибутані стверджує: «Наукове вивчення людської поведінки ще не вийшло з

дитячого віку». Але ми, юристи, не можемо чекати, коли суміжна наука подорослішає. Тому необхідно розробляти питання правової поведінки, використовуючи різні визначення і характеристики, розроблені на сьогоднішній день у філософії, соціології та психології, що є прийнятними для цілей юридичної науки [1, с. 360].

Якщо розглядати норму права як модель поведінки, то варто зазначити, що модель – це лише образ дійсності. Ніяка модель повністю не відтворює оригінал, вона відображає лише його істотні ознаки, вузлові моменти.

Для того, щоб визначити, які ознаки (елементи) поведінки закріплюються в нормах права, необхідно щонайменше розглянути дві його сторони: по-перше, які рівні поведінки моделюються нормою права; по-друге, які елементи генезису вчинку знаходять у ній своє відображення і закріплення.

Зупинимося на рівнях поведінки, які моделюються нормами права. Під час аналізу різних видів і форм поведінки виявляється, що в більшості випадків вони можуть бути певним чином упорядковані, представлені у вигляді ієрархії декількох рівнів. «Цілком очевидно, що поведінка організовується одночасно на декількох рівнях, характеризується різним ступенем складності» [1, с. 368], – пишуть психологи (Г.Х. Ефремова, А.Р. Ратинов, А.М. Столяренко). Справді, будь-яка професійна діяльність (робітника, художника, юриста) може бути розкладена на операції; ті, в свою чергу, – на окремі дії і так далі, аж до фізичних рухів тіла. Все це окремі елементи поведінки, але не ізольовані один від одного, а супідрядні між собою у певній ієрархії, виражені з різним ступенем абстракції.

Самий нижній рівень людської поведінки є рух тіла. Удар молотком по цвяху, вимовляння слів – все це рухи, спрямовані на реалізацію тих чи інших цілей. Фізичні дії людини можуть бути з'єднані в необхідних випадках з технічними засобами (інструмент, передавальний пристрій, зброя і т. д.).

Серія рухів тіла, спрямованих на один об'єкт, перетворюється в дію, яку можна вважати другим, більш високим рівнем поведінки. Так, якщо удар молотком по цвяху – рух тіла, то дією буде забивання цвяха. Діями ми називаємо процес, підлеглий уявленню про результат, який повинен бути досягнутий, тобто процес, підпорядкований свідомості самої мети. Дії – це ті основні «клітинки» поведінки, які містять, на відміну від рухів тіла, і об'єктивні, і суб'єктивні його властивості, тобто не тільки зовнішню форму, але і внутрішній зміст (мета, мотив і т. п.).

Наступний рівень поведінки – це операція, яка складається з ряду дій і являє собою комплекс дій, орієнтованих на вирішення певної задачі. Хоча цей термін використовується в основному у виробничій сфері, по суті саме операціями можна назвати такі повсякденні форми поведінки, як покупка продуктів в магазині, здача іспиту і т. п.

Операції можуть являти собою складну систему, яка, в свою чергу, утворена з ряду рівнів. При цьому

одна і та ж дія може входити як елемент в різні операції; з іншого боку, одна і та ж операція може бути здійснена різними діями. В результаті можлива різноманітна заміна дій, операцій, що ведуть до однієї і тієї ж мети; їх різноманітність є невичерпною.

Розглянемо тепер елементи генезису вчинку, які закріплюються в нормі права. Цей генезис складається з трьох стадій: мотивація вчинку, планування і прийняття рішення та виконання.

Норма права у більшості випадків здатна впливати на мотивацію поведінки. Так, ще С.Ф. Кечекьян писав: «Норми права не тільки вказують на певний образ дії громадян як на правомірний, схвалюваний державою, але і викликають у свідомості громадян вирішальні мотиви на користь цієї поведінки» [2, с. 10]. І це цілком зрозуміло. Якщо особа передбачає результати своєї дії, знає позиції закону з цього питання, їй відомі дозволені або заборонені правом цілі та засоби їх досягнення, природно, що ця особа так чи інакше повинна буде визначити своє ставлення до всіх інших елементів свого майбутнього вчинку, навіть якщо норма про них нічого прямо і не говорить. Таким чином, норма права в змозі впливати на інтереси суб'єктів, ставити перед ними певні цілі і тим самим стимулювати позитивне ставлення до вимог демократичного суспільства.

Можна виділити три основні різновиди регулювання нормою права мотивації вчинку.

Перший різновид характерний для зобов'язувальних норм. Норма права, яка покладає на суб'єкта обов'язок вчинення певних дій, відображає державну потребу в такій поведінці. У силу усвідомлення цієї потреби як боргу, враховуючи також владне розпорядження держави, виражене в нормі права, громадянин визначатиме лінію своєї подальшої поведінки. «Звичайно, – пише С.С. Алексєєв, – виконуючи юридичний обов'язок, особа може задовольнити і свої інтереси... Проте в межах даних правовідносин поведінка зобов'язаної особи безпосередньо спрямована на забезпечення інтересів, що виражають або його особисті, або також і загальнонародні інтереси, інтереси суспільства в цілому» [3, с. 298]. Як видно, в даному випадку мотивуюче значення має юридичний зміст норми, точніше, один його елемент – обов'язок.

Подібне мотивуюче значення, тільки «з протилежним знаком», мають заборонні норми (наприклад, норми кримінального права). Нерідко в цих нормах прямо вказуються мотиви, у зв'язку з якими відповідна поведінка негативно оцінюється державою (хуліганські, корисливі мотиви, помста і т. д.).

Третій різновид норм, які впливають на стадію мотивації вчинку, – це норми уповноважувальні (дозволи), що містять схвалення певних мотивів поведінки. Такі норми не зобов'язують до даної поведінки і, тим більше, не забороняють її. Однак вони створюють стимули для даного вчинку, сприяючи реалізації інтересів особистості в межах суспільно корисного значення.

Розподіл норм на зобов'язувальні, заборонні і уповноважувальні не вичерпує всього різноманіт-

тя засобів правового регулювання вчинку. Можливі різні градації цих приписів в широкому діапазоні (вказівка на позитивні чи негативні наслідки вчинку, заохочення або рекомендація до утримання від дії і т. д.). Всі ці важливі нюанси мають істотне мотивуюче значення для поведінки.

Порівнюючи різні засоби правового впливу на поведінку людей, деякі автори називають покладання юридичних обов'язків найбільш надійним засобом досягнення поставленої мети. Видатний радянський вчений В.М. Кудрявцев підтримує позицію, згідно з якою поряд із заборонними приписами не менш ефективним є надання прав, заохочення до певних дій. Зовсім не потрібно покладати обов'язки у тих випадках, коли мотивація даної поведінки вже забезпечена соціально-економічними умовами життя або об'єктивно необхідними потребами людей [4, с. 19].

Зазначена позиція є досить оригінальною, але тільки з тієї точки зору, що вона не є характерною для радянського праворозуміння, це був новий поштовх у вивченні проблеми правової поведінки. Але звертаючись до історії ми неодноразово переконуємося в тому, що практичніше по можливості покладати обов'язки. Зрозуміло, що завдання права полягає не в тому, щоб розширювати сферу самих обов'язків, а в тому, щоб застосовувати різні засоби і методи, які б доповнювали і зміцнювали інші форми соціального регулювання. Коли вони не діють, звичайно, потрібно все ж таки покласти обов'язки на громадян або конкретно визначити певні моделі поведінки, а вже потім очікувати на сумлінне виконання соціальних норм.

Наступним нашим кроком буде спосіб реалізації існуючих мотивів. Тут і держава, і суспільство прямо зацікавлені в тому, щоб спонукання людей і прагнення колективів були завжди спрямовані в належне русло, щоб вчинені на базі цих мотивів вчинки не тільки не завдавали шкоди, а й мали максимальне суспільно корисне значення. Ось чому правові норми моделюють здебільшого не стільки мотивацію, скільки наступну стадію – планування і прийняття рішень, вказуючи громадянину оптимальний варіант поведінки.

Багато норм закріплюють цілі тієї чи іншої поведінки, хоча навряд чи вірне твердження, яке побутує в юриспруденції, нібито норми права завжди існують у вигляді нормативних висловлювань про цілі, прагнення ... або мета складає основний зміст норми права. І тут змішані щонайменше два питання – з однієї сторони, яку мету створення даної норми ставив перед собою законодавець, а з іншої – мету самого суб'єкта, поведінка якого моделюється в цій нормі. В даному випадку ми говоримо про другу.

Варто вказати, що у більшості випадків моделюється не одна тільки мета поведінки, а одночасно мета і засіб (спосіб) її досягнення, мета і об'єкт дій, мета і результат. Елементи планування вчинку і прийняття рішення про його зміст і спрямованість моделюються в нормі права і в інших комбінаціях. Поряд з основною нормою, що регулює ту чи іншу ситуацію, формулюються норми, покликані уточнити окремі деталі і сторони даної ситуації, особли-

вості поведінки залежно від конкретних фактичних обставин.

Текст закону не завжди з достатньою ясністю і повнотою дозволяє судити про те, які саме елементи вчинку вказані в нормі. Іноді вони маються на увазі, а в деяких випадках виражені в суміжних або близьких поняттях. Так, інтерес часто конкретизується в понятті мети; об'єкти можуть отримати узагальнений опис через характеристику області (сфери) діяльності особи або органу [4, с. 34].

Як зазначалося вище, стадія планування та прийняття рішень утворюється шляхом поступового виявлення таких елементів: можливості – об'єкти – цілі – засоби. Причому перехід від кожного з цих елементів до подальшого вимагає прийняття відповідного рішення (хоча і не завжди таке рішення приймається досить усвідомлено).

Правова норма не моделює сам механізм прийняття зазначених рішень, як ми його описали вище (вона і не могла б цього зробити), але містить в собі необхідні передумови для його функціонування. Приймаючи рішення на різних етапах підготовки і здійснення акту поведінки (вчинку), суб'єкт виходить з сформованих у нього мотивів поведінки і моделей передбачуваних та бажаних у майбутньому. Він не може не враховувати існуючі на цей рахунок правові та моральні приписи.

Тут і позначається вирішальна роль норми права. Представляючи собою модель вчинку, нормативно закріпленого, дозволеного або забороненого державою, норма права наочно демонструє суб'єкту ознаки даного вчинку і нагадує про можливі юридичні наслідки його вчинення (або навпаки). Іншими словами, норми програмує поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин. Крім того, в юридичній нормі передбачаються юридичні засоби, за допомогою яких забезпечується можлива або належна поведінка. Тим самим норма (через правосвідомість і систему цінностей) входить до числа найважливіших чинників прийняття рішення.

Остання стадія генезису поведінки – це виконання вчинку. Якщо говорити про можливість впливу норми на вчинок, то тут вони вже майже вичерпані. Майже – але не зовсім, бо здійснення вчинку має протяжність в часі і, поки не настав кінцевий результат, ще є можливість змінити лінію своєї поведінки. Саме на цьому заснований в кримінальному праві інститут добровільної відмови від вчинення злочину. Отже, вплив норми права на поведінку носить на цій стадії, так би мовити, контрольний характер. Норма впливає на даній стадії як через систему ціннісних орієнтацій, так і шляхом створення уявлень про неприпустимість вчинку, який нею заборонений (включаючи загрозу настання санкцій). Вплив на стадії виконання вчинку, звичайно, вже набагато менш ефективний, ніж на всіх попередніх етапах його генезису.

Якщо узагальнити сказане, то неважко помітити, що норма може впливати на багато аспектів поведінки особи. Вона, поряд з іншими факторами, впливає

на зміст і спрямованість вчинку, сприяє вибору правомірних засобів досягнення цілей, запобігає протиправну поведінку. Іншими словами, норма права надає вчинку бажане юридичне значення.

Але зводити регулювання правової поведінки лише до норми права не варто, це б означало звести сутність права як багатогранного явища виключно до нормативних приписів, що не відповідає сучасним уявленням про право.

На підставі проведеного дослідження сформулюємо наступні висновки:

1) На сучасному етапі розвитку суспільства норма права розглядається як певний ідеал, привнесений в життя соціуму державою. Іншими словами, основна «клітинка» права – норма права – являє собою не що інше, як модель поведінки людей, що врегульована правом.

2) Нормами права моделюються такі рівні поведінки, як: фізичні рухи тіла, окремі дії та операції.

Все це окремі елементи поведінки, але не ізольовані один від одного, а супідрядні між собою у певній ієрархії, виражені з різним ступенем абстракції.

3) У нормі права знаходять своє відображення і закріплення елементи генезису вчинку, які складаються з трьох стадій: мотивація вчинку, планування і прийняття рішення та виконання. Першою із них є мотив – рушійна сила, що спонукає особу до дії. Далі йде стадія планування та прийняття рішення, що прогнозує визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів, вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання цього рішення, тобто вибір поведінки, який є результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта.

В якості перспектив в сфері правової поведінки слід розглядати дослідження поняття правової поведінки, правову поведінку в публічній та приватній сфері та правову поведінку неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д., 2008. – 544 с.
2. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечекьян. – М., 1958. – 186 с.
3. Алексеев С.С. Теория права : учебное пособие / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
4. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
5. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н.Г. Александров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 461 с.
6. Козенко Ю.О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Козенко Юлія Олегівна ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2012. – 193 арк.
7. Лазарев В.В. Теория государства и права: хрестоматия / В.В. Лазарев, В.В. Липень. – М. : Юристъ, 2001. – 834 с.
8. Оксамитний В.В. Правомерное поведение личности : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория государства и права; история политических и правовых учений» / В.В. Оксамитный. – К. : 1990. – 20 с.
9. Пиголкин А.С. Правовая норма и поведение индивидов / А.С. Пиголкин. – М. : Труды ВЮЗИ, 1978. – Т. 56. – 458 с.
10. Проблемы общей теории права и государства: учебник для ВУЗов / [под общ. ред. В.С. Нерсесянца]. – М. : Норма, 2004. – 832 с.